

DALMATINSKI ŠESTEROLISTI

Dalmatinski šesterolisti predstavljaju poseban arhitektonski tip unutar korpusa hrvatske predromaničke arhitekture. Riječ je o desetak crkvice uglavnom memori-jalnog karaktera ili funkcije oratorija čije se podizanje okvirno datira u razdoblje od 8. do 11. stoljeća. Grupirane su na području sjeverne Dalmacije, točnije u bizantskim gradovima na obali – Zadru, Splitu, Trogiru te u zaleđu Zadra i Splita, na području hrvatske države. Crkve su sačuvane u arheološkim ostacima koji najčešće sugerira-ju njihovu tlocrtnu sliku te pokazuju srodne osobine: šest radijalno postavljenih po-lukružnih apsida uokolo kružne jezgre nad kojom se diže tambur s kupolom, gotovo jednake dimenzije te tehniku gradnje slaganjem priklesanih lomljenaca u nepravilne redove. Jedina gotovo posve sačuvana je crkva Sv. Trojice u Splitu te ona omogućuje rekonstrukciju izgleda ostalih. Oblik šesterolista nalikuje obliku nutrine ranokršćanske krstionice do katedrale u Zadru koja je zasigurno poslužila kao uzor u arhitektonskom oblikovanju šesterolista. Unatoč sličnostima, crkve se razlikuju u raščlambi vanjskog oplošja zida te u funkciji. Unutrašnjost šesterolista koncipirana je jednostavno, s ol-tarnom pregradom visokog tipa u sredini crkve koja je dijelila tri istočne apsidi sveti-šta od tri zapadne apsidi. Ulomci kamenog liturgijskog namještaja pronađeni su kod gotovo svih šesterolista. Važnost kamene plastike velika je jer se na temelju njezine stilske analize crkve preciznije datiraju. O ovoj tipološkoj skupini pisali su brojni autori pa je ona detaljno istražena. Međutim, podrijetlo oblika, funkcija i preciznije datiranje heksakonalnih građevina u Dalmaciji i dalje nije u potpunosti razriješeno.

Ključne riječi: *dalmatinski šesterolisti; apsidi; predromanička arhitektura; kupo-la; lezene*

1. UVOD

Posebno mjesto u okvirima hrvatske povijesti umjetnosti zauzima proučavanje predromaničkog graditeljstva i skulpture u Dalmaciji. Na prostoru kojeg danas nazivamo Dalmacijom, tijekom ranog srednjeg vijeka nalazile su se dvije političke tvorbe: antički gradovi s otocima od Kvarnera do Boke Kotorske bili su dio tzv. Bizantske Dalmacije, dok se na preostalom dijelu kopna formirala ranosrednjovjekovna hrvatska država, prvo kao kneževina, a potom i kao kraljevina. Razdoblje je to koje prethodi romanici, a na spomenutom teritoriju Dalmacije sačuvan je najveći broj spomenika. Graditeljstvo tog razdoblja zaista je posebno i obimno. Dolazi do potrebe za većim brojem novih crkvi, kako u većim gradovima tako i u zaleđu obale. One su posljedica rastućeg kršćanskog

vjerovanja koje je ušlo u korijene društva.¹ Predromanička umjetnost nije specifikum prostora Dalmacije već se ona uklapa u opća kretanja europske umjetnosti. Međutim, posebnost se očituje u graditeljskim oblicima raznolikih tlocrta. Oni se oslanjaju na čvrste temelje kasnoantičkog nasljeđa i utjecaje karolinškog svijeta.² Dominiraju sakralne građevine, crkvice koje je Lj. Karaman nazvao *male crkvice slobodnog oblika*, a sekularna gradnja nije toliko sačuvana. Male crkvice, u koje se ubrajaju i šesterolisti, predstavljale su intiman doživljaj vjere pa zbog toga nije bilo potrebe za gradnjom velikih bazilika. Jedinu monumentalnu građevinu tog doba nalazimo u Zadru, a radi se o rotondi Sv. Trojstva.

Važno je naglasiti i povezanost arhitekture i skulpture koja je karakteristična za to razdoblje. Skulptura je integralni dio crkvi te se njihova pojavnost ne smije odvajati. Oltarne pregrade karakterističan su element kamenog namještaja te one određuju koncepciju sakralnog prostora u unutrašnjosti crkve. Slobodni udio klesara bio je sveden na minimum te su oni u većini slučajeva izvršavali radove prema unaprijed određenoj ikonografiji koju je zadavalo svećenstvo. Iz tih razloga, ulomci kamenog namještaja predromaničkih crkvi u Dalmaciji uglavnom su srodni i nalik jedni drugima.

2. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Istraživanje heksakonalnih crkvice u Dalmaciji započelo je još tijekom 19. stoljeća kada je T. G. Jackson objavio opis i nacрте crkve sv. Trojice u Splitu, koja u svojoj osnovi predstavlja najbolje sačuvan primjer predromaničkog šesterolista. Nadalje, C. F. Bianchi 1883. godine istraživao je crkvu kod vrata Stomorice u Zadru, koja se u starijoj literaturi naziva crkva sv. Uršule, te je o njoj iznio osebujne rezultate i opažanja.³ Povezao je njezin oblik s oblikom krstionice katedrale u Zadru pa je već tad, dakle u zadnjoj četvrtini 19. stoljeća, uočena velika sličnost. Pola stoljeća nakon, hrvatski povjesničar umjetnosti Lj. Karaman, crkve ovakvog tipa sa sličnima svrstao je pod naziv *male crkvice slobodnog oblika*.⁴ Karaman je u ovu skupinu, osim šesterolista, svrstao i četverolisne, trobrodne, dvobrodne te jednobrodne starohrvatske crkve. Nakon toga slijede brojna istraživanja ovakvih građevina na zadarskom i splitskom području koja su izvršili S. Gunjača i T. Marasović. Potonji je istraživao crkvu sv. Marije u Trogiru, a 1958. godine obranio je doktorsku disertaciju u kojoj se bavio šesterolistima pod nazivom *Šesterolisni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji*. S. Gunjača dao je najveći obol u pronalasku i istraživanju heksakonalnih crkvi u Dalmaciji. Zaslužan je za otkriće čak četiri- u Pridragi, Kašiću, Škabrnji i Brnazama.⁵ Napredak u istraživanju predromaničkih šesterolista u Dalmaciji nastavio je I. Petricioli koji je otkrio položaj još jednog šesterolista u Zadru. On je na maketi Zadra iz 16. stoljeća identificirao položaj crkvice sv. Krševana koja, uz Stomoricu, predstavlja drugu šesterolisnu crkvu u Zadru. Pitanjem šesterolista u Dalmaciji bavio se i P. Vežić te je o njima napisao nekoliko članaka. Za daljni progres u prepoznavanju i shvaćanju broja, opsega i tipologije šesterolisnih građevina, zaslužni su i mnogi drugi povjesničari umjetnosti, a posebno M. Jurković. Oni su uspjeli istražiti sve šesteroliste na području Dalmacije te na taj način ovakav tip crkve postaje, može se reći, regionalna posebnost.

1 Ž. RAPANIĆ 1987: 93.

2 Ž. RAPANIĆ 1987: 99.

3 T. MARASOVIĆ 1994: 155.

4 P. VEŽIĆ 2012: 42.

5 V. DELONGA 1990: 78.

3. TIPOLOGIJA

Regionalne karakteristike u predromaničkoj arhitekturi na prostoru Dalmacije jako su izražene.⁶ Postoji nekoliko tipoloških skupina građevina koje, poput šesterolista, svojim tlocrtnim, funkcijskim i dekorativnim elementima interijera i eksterijera čine koherentne i homogene cjeline. Neki od primjera su jednobrodni tip crkvi na otoku Braču, jednoapsidalne centralne građevine u sjevernoj Dalmaciji te jednobrodni kupolni tip crkve karakterističan za južnu Dalmaciju.⁷ Dalmatinski šesterolisti bili su predmetom mnogih istraživanja i ovim tipom crkve bavili su se brojni autori. Međutim, pitanja njihove datacije, funkcije te podrijetla i geneze tlocrtnog oblika još uvijek su otvorena.⁸

Predromaničko sakralno graditeljstvo karakteriziraju brojni tipovi, a dvije osnovne tipske grupe su centralne i longitudinalne građevine. Najbrojniji tip centralnih predromaničkih građevina u nas predstavljaju šesterolisne crkve.⁹ Zahvaljujući svojoj tlocrtnoj tipologiji, šesterolisti predstavljaju poseban i veoma interesantan tip sakralne gradnje ranog srednjeg vijeka. Riječ je o skupini od desetak građevina malih dimenzija sačuvanih pretežito na području sjeverne Dalmacije. Oblikovne karakteristike i tlocrt čine ih homogenom skupinom unutar korpusa starohrvatske, odnosno predromaničke arhitekture. Dalmatinski šesterolisti građevine su kružne osnove sa šest polukružnih apsida koje su radialno postavljene uokolo kružne jezgre nad kojom se diže tambur s kupolom.¹⁰ Tri istočne apsida služile su kao prostor kora ili svetišta dok su tri zapadne funkcionirale kao prostor broda tj. prostor za vjernike. Ta su dva prostora u dalmatinskim šesterolisnim crkvama odijeljena suoltarnom pregradom tzv. visokog tipa koja je bila reljefno ukrašena. Oltarne pregrade sačuvane su uglavnom u kamenim ulomcima što vrijedi za većinu ovih građevina.¹¹ Crkve šesterolisnog tipa relativno su slabo sačuvane i to uglavnom u arheološkim ostatcima. Jedna je očuvana gotovo u cijelosti, a to je crkvice Sv. Trojice na Poljudu u Splitu, dok su ostali primjeri poznati samo u temeljima ili do visine jednoga metra. Građevni materijal tih crkvi je kamen, a njihovo vanjsko oplošje kod većine je raščlanjeno lezenama s plitkim nišama i uskim izduženim prozorskim otvorima. Sačuvane su u Zadru, Trogiru i Splitu te na teritoriju stare hrvatske države u blizini tih gradova – u Pridragi, Kašiću, Škabrnji, Kakmi i Brnazama.¹² Ostali geografski prostori u okviru Republike Hrvatske nemaju indikacije postojanja ovog tipa crkve što ih čini izrazito regionalnim fenomenom. Međutim, osmerolist u Ošlju na samom jugu Dalmacije i šesterolist u Rogačičima u Bosni ne nalaze se u prostornom prstenu gdje i većina drugih šesterolista pa i njihovo postojanje valja spomenuti. Pod pojmom *šesterolisna crkva* istraživači i povjesničari arhitekture podrazumijevaju i njihove varijacije. Spomenuti osmerolist u Ošlju tako se razlikuje od ostalih primjera jer ima osam apsida, kao i dva šesterolista u Zadru koja umjesto šeste apsida imaju pravokutni vestibul, a jedan od njih je sigurno bio nadvišen tornjem.¹³ Šesterolisti u Pridragi i Kašiću su pak uz ulaznu apsidu imali prigrađen narteks nad kojima se možda dizao toranj.¹⁴

6 T. MARASOVIĆ 1984: 136.

7 T. MARASOVIĆ 1984: 150.

8 M. JURKOVIĆ 1997: 225.

9 T. MARASOVIĆ 1994: 16.

10 P. VEŽIĆ 2012: 41.

11 P. VEŽIĆ 2011: 46.

12 P. VEŽIĆ 2012: 41.

13 M. JURKOVIĆ 1997: 228.

14 P. VEŽIĆ 2012: 45.

4. PROBLEMI FUNKCIJE

Postoji desetak crkvi koje pripadaju heksakonalnom tipu te njihova funkcija i danas predstavlja problem istraživačima. Uzimajući u obzir titulare, možda se može naslutiti funkcija tih crkva. Naime, iako titular za svih desetak crkva nije poznat, ipak je većina posvećena Sv. Mariji ili Sv. Mihovilu, što je indikativno. U ranom srednjem vijeku rotunde posvećene Bogorodici bile su uglavnom memorijalnog karaktera ili privatni oratoriji. Dakle, moguća i utemeljena pretpostavka jest da su dalmatinski šesterolisti imali ili funerarnu namjenu ili funkciju memorije, odnosno privatnog oratorija. Funerarna funkcija posebno je vidljiva na primjeru crkve Sv. Marije u Trogiru koja je u podu, na sredini svoje kružne jezgre imala sarkofag. Funkcija crkve Sv. Trojice na Poljudu u Splitu je nepoznata iako neki smatraju da je riječ o funerarnoj namjeni što je uočeno u korištenju dvoja vrata – vrata živih i vrata mrtvih. Nadalje, funkciju oratorija imale su crkva Sv. Mihovila u Pridragi koja je možda bila oratorij samostana, crkva u Kašiću koja je podignuta na posjedu plemićke obitelji Kačić i crkva Sv. Jurja u Škabrnji.¹⁵ Šesterolisti su sačuvani i na području starohrvatske države i u bizantskim gradovima Dalmacije, dakle na području različitih liturgijskih praksi. Iz tog se zaključuje da šesterolisti nisu pripadali redovnoj crkvenoj organizaciji župa odnosno nisu imali euharistijsko - liturgijsku namjenu karakterističnu za kongregacijske crkve.

5. PROBLEMI DATACIJE

Pitanje datacije dalmatinskih šesterolista također je privlačilo pažnju znanosti. Poznata je činjenica da su građene u razdoblju predromanike koja obuhvaća širok period od 8. do 11. stoljeća. Međutim, njihov nastanak novijim je istraživanjima doveden u vezu s *Trogirskom klesarskom radionicom* – jednom od desetak ranosrednjovjekovnih klesarskih radionica čije je djelovanje vezano uz lokalitete na prostoru sjeverne i središnje Dalmacije. Navedena radionica izradila je liturgijske instalacije šesterolista u Trogiru i Brnazama kraj Sinja. Uzevši u obzir da je vremenski okvir djelovanja *Trogirske klesarske radionice* poznat, a to je prva četvrtina 9. stoljeća, dolazimo do zaključka da je većina dalmatinskih šesterolista nastala u kratkom periodu od kraja 8. do sredine 9. stoljeća, međutim takve tvrdnje još nisu u potpunosti prihvaćene.¹⁶ Analiza liturgijskog namještaja najpouzdanija je metoda datiranja ove tipološke skupine. Datacija crkve u Kašiću je najpreciznija, a smještena je u sredinu 9. stoljeća kada djeluje radionica iz doba kneza Trpimira koja je crkvu opremila liturgijskim namještajem.¹⁷ Dakle, stilske odlike liturgijskih instalacija šesterolisnih crkvi sugeriraju da je vrijeme njihova nastanka i opremanja od kraja 8. do sredine 9. stoljeća.¹⁸ U prilog datiranju u to vrlo kratko vremensko razdoblje govori i činjenica da su šesterolisti jako srodni u svojem temeljnom obliku. Karakterizira ih sličan način gradnje, ornamentika, razdioba prostora u unutrašnjosti te dimenzije.¹⁹

15 M. JURKOVIĆ 1997: 236.

16 I. JOSIPOVIĆ 2011: 97.

17 M. JURKOVIĆ 1997: 230.

18 P. VEŽIĆ 2011: 47.; I. JOSIPOVIĆ 2011: 104.

19 M. JARAK 1998: 124.

6. PODRIJETLO I GENEZA OBLIKA

Veza dalmatinskih šesterolista s ranokršćanskom krstionicom zadarske katedrale davno je uočena te je vrlo vjerojatno tlocrtna tipologija šesterolista preuzeta iz spomenutog kasnoantičkog uzora. Zadarska krstionica datira se u kraj 5. stoljeća, smještena je na južnoj strani katedrale i funkcionira kao zasebna građevina.²⁰ U tlocrtu, ona je spoj dva geometrijska oblika – šesterolist koji je upisan u formu šesterokuta. Dakle, kao i dalmatinski šesterolisti, zadarski baptisterij u svojem unutrašnjem dijelu ima tlocrt identičan spomenutima, dok je vanjsko oplošje šesterokutno. Šest je radijalno postavljenih obliha apsida oko središnje kružne jezgre nad kojom se diže tambur. Apside su natkrivene polukalotastim svodovima kao i kod dalmatinskih šesterolista, a osim navedenih sličnosti, dimenzije krstionice gotovo su identične s većinom šesterolista. Odudaranja u dimenzijama uočena su na crkvi Sv. Jurja u Škabrnji koja je gabaritima manja od unutrašnjeg oplošja zadarskog baptisterija te na crkvi u Kašiću koja je dimenzijama veća. Nadalje, u odnosu na zadarsku krstionicu postoje i određene razlike koje valja spomenuti. One se očituju u artikulaciji vanjskog oplošja zida, tipologiji prozora i načinu svođenja prostora kružne jezgre. Kao što je spomenuto u uvodnom dijelu, većinu šesterolista vezujemo uz zadarsko područje odnosno Ravne kotare, dok se dvije crkve tog tipa nalaze i u samom Zadru. Podizanje tih crkava na zadarskom području možda je i najobjektivniji pokazatelj da je krstionica zadarske katedrale direktan predložak šesterolistima u Dalmaciji.²¹ Rotonda Sv. Trojstva u Zadru, poznatija pod nazivom crkva Sv. Donata druga je građevina koja je utjecala na pojavu šesterolista. U tlocrtu je ona centralnog tipa - ima središnji kružni prostor i prstenasti ophod s tri oble apsida radijalno postavljene na istočnom dijelu građevine. Crkva je zatvorena perimetralnim zidom koji je s vanjske strane raščlanjen plitkim lezenama (slično kao na crkvi Sv. Trojice na Poljudu u Splitu), dok je s unutrašnje strane zid raščlanjen malim polukružnim nišama.²² Iako se svojim dimenzijama i tlocrtom razlikuje od šesterolisnih crkvi, rotonda Sv. Trojstva u Zadru sadrži njima srodne arhitektonske elemente u vidu centralnog plana, korištenja radijalno postavljenih polukružnih apsida i artikulacije vanjskog oplošja zida.

Naravno, navedene usporedbe s ove dvije zadarske građevine, pretpostavke su temeljene na principima srodnosti i stilskih karakteristika arhitekture. T. Marasović je još 1950-ih godina uočio veze šesterolista u Dalmaciji sa splitskom katedralom, tj. s Dioklecijanovim mauzolejem koji je mogao utjecati na genezu oblika ranokršćanskih centralnih građevina u Dalmaciji, ponajprije na krstionicu zadarske katedrale te preko nje na predromaničke heksakonhalne crkve. Nadalje, neki autori poput Ive Petriciolija smatrali su da je zadarski baptisterij bio samo sporedni uzor. Ta tvrdnja se isto tako može uzeti kao točna s obzirom na to da ne postoji direktna veza sa zadarskim baptisterijem, a evidentna je i ogromna razlika u samoj namjeni.²³ Može se zaključiti da su podrijetlo i geneza oblika šesterolisnih crkvi u Dalmaciji složeno pitanje, no ono što je sigurno jest činjenica da one vuku podrijetlo iz ranokršćanske arhitekture čime iskazuju odraz kontinuiteta oblika.

²⁰ P. VEŽIĆ 2012: 43.

²¹ P. VEŽIĆ 1991: 22.

²² P. VEŽIĆ 2012: 43.

²³ M. JURKOVIĆ 1997: 229.

7. ŠESTEROAPSIDALNA RJEŠENJA NA DRUGIM PODRUČJIMA

Građevine sa šest radijalno postavljenih apsida oko središnje centralne jezgre postoje i na drugim područjima u razdoblju od antike do srednjeg vijeka. Međutim, središnja jezgra tih građevina nije uvijek kružna kao što je to slučaj s dalmatinskim primjerima. Najvažniji primjeri su dvije građevine u Carigradu koje su sagrađene u 5. i 6. stoljeću: crkva Djevice Hodeghetrie, koja je razvedena s pet radijalno postavljenih apsida oko središnje šesterokutne jezgre i šestim pravokutnim ulaznim krakom, te dvorana Antiohove palače s istovjetnim tlocrtnim rješenjem.²⁴ Nadalje, tipološki veoma slična dalmatinskim šesterolistima je i tzv. armenska grupa heksakonalnih građevina koje datiraju u razdoblje ranog srednjeg vijeka. Ističe se odlično očuvana kapela Sv. Hripsime u Aniju koja ima šest radijalno postavljenih konhi oko središnje kružne jezgre nad kojom se diže kupola. Navedene građevine su u teorijskom smislu srodne s pojavom šesterolisnih oblika na prostoru Donje Dalmacije, no sigurnije je pretpostaviti da je krstionica do katedrale u Zadru, jer im je geografski najbliža, prototip dalmatinskih šesterolista. Uočena je i veza zadarske krstionice sa solunskom krstionicom Sv. Ivana koja je očuvana u temeljima. Krstionica u Solunu također je izvana šesterokutna, a iznutra šesterolisna, no nije očuvana pa nam njezina elevacija ostaje nepoznata.²⁵ Međutim, utemeljena je pretpostavka da je solunska krstionica utjecala na oblik i rješenje krstionice katedrale u Zadru te samim time posredno i na pojavnost dalmatinskih šesterolista u razdoblju predromanike.

8. RAŠČLAMBA VANJSKOG OPLOŠJA

Pitanje artikulacije i raščlambe vanjskog i unutrašnjeg oplošja zida kod šesterolista je kompleksno, pogotovo kada se govori o pojedinačnim primjerima. Naime, većina crkvi sačuvana je samo u temeljima, izuzev crkve Sv. Trojice u Splitu kod koje je arhitektonska raščlamba zida lako uočljiva. Šesterolisti, kao i ostale građevine predromaničkog doba na prostoru Dalmacije, građeni su kombinacijom nepravilnog kamenja i žbuke, a njihov promjer iznosi 10 do 12 metara.²⁶ Riječ je o rustičnoj tehnici gradnje priklesanih lomljenaca koji su položeni u nepravilnim slojevima u obilati sloj vapnenog morta. Ukrašavanje vanjskog oplošja najlakše je iščitati na primjeru gotovo u cijelosti sačuvane splitske crkvice. Ono je raščlanjeno lezenama iz kojih se nastavljaju jako plitke polukružne niše koje ukrašavaju oplošje apsida od vrha do dna dok kružni tambur kupole ima glatko oplošje. Zanimljivo je da starohrvatski graditelj arhitektonsku dekoraciju ne provodi dosljedno, pa tako dvije apside, u kojima su i dvojna vrata te crkve, nemaju plitke niše već je njihova površina glatka. Ukrašavanje vanjskog oplošja plitkim nišama, tj. lezenama, karakteristično je obilježje hrvatskog predromaničkog graditeljstva. Na najmonumentalnijem primjeru rotonde toga doba, crkvi Sv. Donata u Zadru, raščlamba vanjskog oplošja triju apsida na istočnom dijelu građevine gotovo je identična raščlambi vanjskog oplošja spomenute crkvice u Splitu. Prema istraživanjima koja su provedena na lokalitetima na kojima se nalaze šesterolisti, utvrđeno je da crkve u Splitu, Trogiru, Pridragi, Kašiću i Ošlju imaju, odnosno imale su, lezene među kojima su plitke niše, dok Stomorica u Zadru te crkve u Kakmi, Škabrnji i Brnazama nisu imale takav tip arhitektonske dekoracije već je njihovo vanjsko oplošje glatko.²⁷ S druge strane, crkva Sv. Krševana na predjelu Kolovare u Zadru jedini je šesterolist kojem je raščlamba vanjskog oplošja zida ostala nepoznata.

²⁴ T. JERKO, M. MARASOVIĆ 1971: 14.

²⁵ A. MIŠKOVIĆ 2015: 253.

²⁶ I. PETRICIOLI 1990: 19.

²⁷ M. JURKOVIĆ 1997: 228.

9. ŠESTEROLISTI NA PODRUČJU RAVNIH KOTARA

Ravni kotari su naziv za zemljopisno područje smješteno u sjevernoj Dalmaciji, točnije prostiru se od Podgorskog kanala i Novigradskoga mora na sjeveroistoku do ušća rijeke Krke na jugozapadu. U razdoblju ranog srednjeg vijeka Ravni kotari su bili dio hrvatske kneževine, a zatim i kraljevine. Crkvenu jurisdikciju nad tim teritorijem imao je ninski biskup sve do 10. stoljeća kada pada pod jurisdikciju Splitske nadbiskupije. Taj je prostor iznimno važan u okviru nacionalne povijesti jer je tu bilo naseljeno hrvatsko plemstvo. Kada govorimo o graditeljskoj i umjetničkoj produkciji, dovoljno je spomenuti selo Šopot kraj Benkovca gdje je pronađen ulomak zabata oltarne ograde i na njemu natpis u kojem se spominje hrvatski knez Branimir.²⁸ Ravni kotari su prostor u kojem se nalaze čak četiri šesterolista – crkva Sv. Mihovila u Pridrugi, crkva u Kašiću, crkva Sv. Jurja u Škabrnji i crkva u Kakmi.

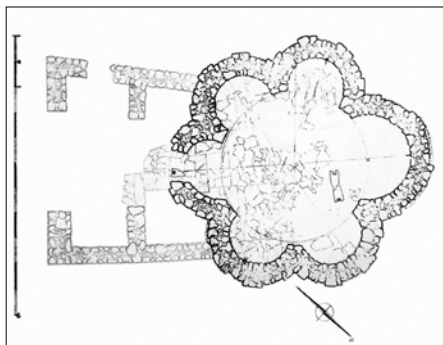
9.1. CRKVA SV. MIHOVILA U PRIDRUGI

Crkva Sv. Mihovila iz druge polovine 9. stoljeća nalazi se u selu Pridruga, 30 kilometara sjeveroistočno od Zadra. Titular crkve zaključuje se prema predjelu sela koji se naziva *Mijovilovac*, gdje se crkva i nalazi, a isto tako pronađen je i ulomak grede oltarne pregrade na kojem je natpis u kojem se spominje arkandeo Mihovil. Predio *Mijovilovac* zapravo je dio šireg arheološkog terena koji se naziva *Manastirine*. Crkvu su istraživali brojni stručnjaci, od kojih se ističe S. Gunjača koji je prvi pretpostavio i otkrio ostatke šesterolista 1957. godine, a o njoj su u više navrata pisali M. Jurković, P. Vežić i T. Marasović. Kao i većina, podignut je na antičkim ostatcima, u ovom slučaju na ostatcima antičkog gospodarskog sklopa. Tlocrta je tipična šesterolista, sa šest radijalno postavljenih polukružnih apsida oko kružne jezgre crkve. Uz šesterolist je sa zapadne strane prigrađeno i trapezoidno predvorje ili narteks, koje je vjerojatno nastalo u trenutku izgradnje crkve, no takve tvrdnje nisu dokazane. Predvorje se direktno nastavlja na samu crkvu, odnosno na njezinu zapadnu ili ulaznu apsidu tako da ona zapravo ulazi u prostor predvorja. Važno je istaknuti da crkva nije savršeno simetrična u svom tlocrtnom rješenju. Ulazna, zapadna apside, manja je i uža od ostalih te pomalo nepravilnijeg polukružnoga oblika u odnosu na glavnu os crkve. S druge strane, središnja apside na istočnom dijelu, u kojoj se nalazio glavni oltar, veća je i šira od ostalih. To je i logično s obzirom na to da ta apside predstavlja prostor svetišta, pa je starohrvatski graditelj imao potrebu to naglasiti povećavši joj dimenzije. Građena je klesanim kamenjem koje je poslagano u nepravilnim redovima u kombinaciji s vezivnim sredstvom. Sačuvani su zidovi apsida do razine 1,85 metara, kao i dio mramornih i kamenih ploča u ulaznom dijelu crkve. Ploče su većim dijelom spolij preuzet s antičke građevine koja se tu nalazila, pravilno su rezane i poslagane te su tako činile pločnik građevine. Vanjsko oplošje crkve je raščlanjeno lezenama koje se nastavljaju u plitke niše što se vidi na ostatcima zida te sve apsida imaju takvu artikulaciju.

U središtu crkve nalazila se ograda svetišta od koje su sačuvani ostatci pluteja, pilastara, kapitela i greda. Ona je dijelila crkvu na prostor za vjernike i na svetište te je izvorno bila polikromirana, što je tipično za takvu vrstu predromaničke sakralne plastike.²⁹ Ulomci sadrže tipične motive predromaničke skulpture, a to su geometrijski isprepletene trake u kombinaciji s učvorenim

28 T. MARASOVIĆ 2009: 224.

29 I. JOSIPOVIĆ 2011: 105.

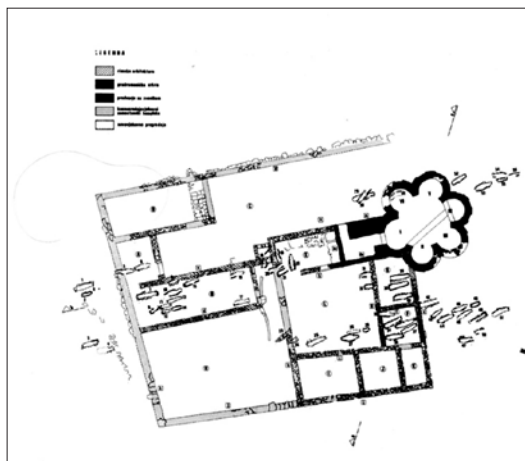
Slika 1. Tlocrt crkve Sv. Mihovila u Pridrugi (izvor: P. VEŽIĆ, 2012)

Slika 2. Arheološki ostatci crkve Sv. Mihovila u Pridrugi

kružnicama. Međutim, najvažniji nalaz zasigurno je ulomak gornje grede oltarne pregrade na kojoj se nalazi natpis. Greda je bila podržana stupićima, koji su pak bili postavljeni na pilastre, te je njezina površina horizontalno podijeljena u dva dijela. Gornji dio ispunjen je nizom kuka s dva trupa, a donji dio sadrži natpis urezan u kapitali (...MICH(A)elis)... (archa)NGEL(i...)PRO M(e...) ...ED ...MVS... S(an)C(t)l CO(smæ...)FUSCO...).³⁰ Važnost natpisa i kamenih ulomaka ograde iznimna je ne samo iz razloga što pomoću njega saznajemo kome je crkva bila posvećena, nego i zbog toga što kamena plastika pomaže pri datiranju crkve. Naime, ulomci su stilski jako slični skulpturi u Kašiću koja je dokazano rad tzv. *Klesarske radionice iz doba kneza Trpimira* koja je djelovala sredinom 9. stoljeća.³¹

9.2. CRKVA U KAŠIĆU

Slika 3. Tlocrt arheoloških ostataka u Kašiću (izvor: V. DELONGA 1988)

Selo Kašić nalazi se sjeveroistočno od Zadra i ime je vjerojatno dobilo prema plemićkoj obitelji Kačić premda za to nema čvrstih dokaza.³² Crkvu je, kao i onu u Pridrugi, otkrio S. Gunjača 1955. godine te je podatke o njoj ubrzo nakon toga i objavio. Nadalje, o crkvi su u sklopu svojih istraživanja pisali P. Vežić i M. Jurković. Nalazi se u predjelu koji se naziva *Mastirine* te je podignuta na mjestu antičke vile što sugeriraju arheološki ostatci. Titular crkve nije poznat s obzirom na to da nema konkretnih natpisa koji spominju bilo kojeg sveca kao što je to slučaj s crkvom Sv. Mihovila u Pridrugi. Podignuta je sredinom 9. stoljeća, vjerojatno kao oratorij, a uz njezinu zapadnu stranu nešto kasnije dograđen je

30 P. VEŽIĆ 2012: 45.

31 M. JURKOVIĆ 1997: 231.

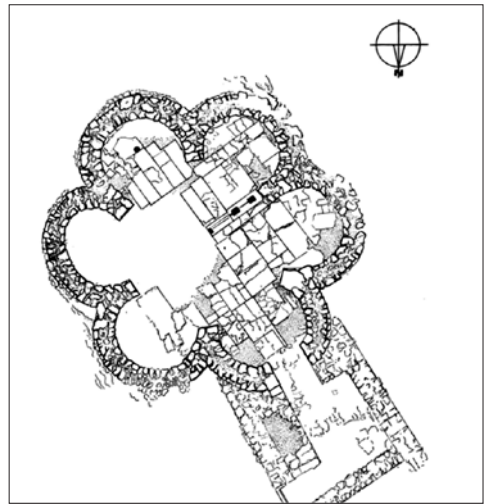
32 N. JAKŠIĆ 2000: 126.

pačetvorinasti prostor. Spomenuti prostor moguće je predvorje crkvice, kao što je to bio slučaj u Pridragi, te je isto tako vjerojatno da se nad njim dizao zvonik izgrađen u razdoblju rane romanike.³³ Takva pretpostavka je utemeljena jer su ostatci usporednih zidova predvorja jako masivni i široki.³⁴ Vanjsko i unutrašnje oplošje crkve bilo je ožbukano jer su pronađeni ostatci žbuke u donjim razinama zida.³⁵ Tlocrtnom koncepcijom najviše je srodna crkvi Sv. Mihovila u Pridragi. Obje crkve imaju prigrađeno predvorje sa zapadne strane, tako da ulazna apsida svojim tijelom ulazi u prostor predvorja. Međutim, sve apside šesterolista u Kašiću gotovo su identične, osim ulazne koja je nešto šira od ostalih. To je ujedno i razlika u odnosu na Sv. Mihovila u Pridragi kod kojeg je ulazna apsida bila manja od ostalih. Nadalje, crkva u Kašiću ima simetričan raspored apsida u odnosu na glavnu os crkve. Ulazna apsida pravilno je suprotstavljena glavnoj apsidi na istočnom dijelu građevine čime je postignuta veća harmonija u smislu arhitektonskog oblikovanja prostora. Vanjsko oplošje apsida je artikulirano lezenama koje prelaze u plitke niše pa su po tri takve polukružne niše na svakoj apsidi. Budući da je zid sačuvan do visine jednog metra, o vanjskoj raščlambi tambura kupole koja se dizala nad kružnom jezgrom može se samo nagađati.

Oltarna pregrada, koja je djelomično sačuvana, dijelila je troapsidalni prostor svetišta od prednjeg prostora za vjernike.³⁶ Bila je kao i kod ostalih šesterolista u Dalmaciji tzv. visokog tipa sa središnjim ulazom iznad kojeg je lučni zabat. Ulaz je flankiran pilastrima u koje su umetnuti pluteji te se na njih u središnjoj razini naslanjaju stupovi koji nose gornju ravnu gredu. Kamene pluteji ukrašeni su predromaničkim motivima troprutih traka isprepletenih s učvorenim kružnicama. Stilski su srodni onima u crkvi Sv. Mihovila u Pridragi pa je za pretpostaviti da je obje crkve kamenim liturgijskim namještajem opremala ista radionica, ona iz doba kneza Trpimira, što i ovu crkvu datira u sredinu 9. stoljeća.

9.3. CRKVA SV. JURJA U ŠKABRNJI

Škabrnja je selo nedaleko od Benkovca, koje se u povijesnim izvorima spominje prvi put u 11. stoljeću pod nazivom Kamenjane, a sama crkva 1195. godine pod titularom Sv. Juraj u Kamenjanima (*ecclesia sanctiGergii.... inChamechani*).³⁷ Građevina je vjerojatno podignuta tijekom 9. stoljeća, na ostatcima nepoznate antičke građevine, ali je zbog slabo sačuvane kamene plastike iz unutrašnjosti crkve datacija otežana. U 17. stoljeću na njenom mjestu izgrađena je

Slika 4. Tlocrt crkve u Kašiću (izvor: V. DELONGA 1988)

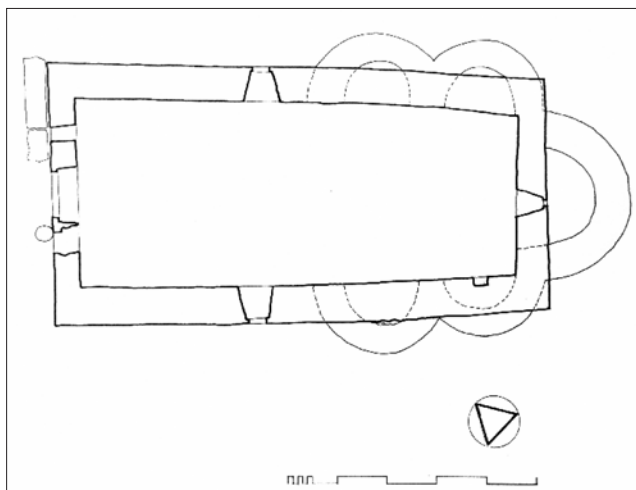
33 V. DELONGA 1990: 83.

34 T. MARASOVIĆ 2009: 231.

35 V. DELONGA 1990: 63.

36 P. VEŽIĆ 2012: 46.

37 N. JAKŠIĆ 1988: 117.

Slika 5. Tlocrt crkve Sv. Jurja u Škabrnji (izvor: P. VEŽIĆ, 2012)

jednobrodna crkva sv. Marije pa se vjeruje da je crkva Sv. Jurja tada srušena.³⁸ Zbog međusobnog preplitanja dviju građevina, teško je pretpostaviti je li bila tipičan šesterolist ili se radi o crkvi s pet apsida i ulaznim pravokutnim krakom. Sačuvana je samo u donjim slojevima zida do visine jednog metra od poda, a apside su djelomično rekonstruirane. Istraživači su pronašli pet apsida od kojih je istočna veća od drugih te se u njoj nalazio glavni oltar. Četiri apside svojim tijelom djelomično ulaze u prostor crkve sv. Marije, a ostatci krajnje zapadne apsida nisu pronađeni. Crkva nema pravilnu

kružnu jezgru kao ostali šesterolisti već su apside bile radialno grupirane oko ovalnog prostora. Ova činjenica upućuje na to da je zapadni, tj. ulazni prostor crkve vjerojatno bio pravokutni krak, tim više što ostatci zapadne apsida nisu nikad pronađeni. Vanjsko oplošje apsida u potpunosti je glatko te nema arhitektonske dekoracije bilo kojeg tipa. Ostatci kamenog liturgijskog namještaja također nisu pronađeni.

9.4. CRKVA U KAKMI

Ranosrednjovjekovna crkvice u Kakmi, selu nedaleko od Biograda, nije sačuvana pa se o njezinom tlocrtu i obliku najmanje zna. Ruševine crkvice prvi su zamijetili M. Abramić i S. Gunjača. Svoj obol u istraživanju dao je i M. Zekan koji je prvi pretpostavio da je crkva bila heksakonalnog tipa te da pripada tipološkoj skupini dalmatinskih šesterolista na području Ravnih kotara.³⁹ Taj podatak prihvatili su P. Vežić i T. Marasović. Međutim, postoje i mišljenja da je crkva u Kakmi bila četverolisnog tipa što je zaključio M. Zekan nakon detaljnijih proučavanja i istraživanja.⁴⁰ Ostatci crkve porušeni su 1974. godine prilikom izgradnje ceste koja vodi prema Galovcu tako da njezina tlocrtna tipologija nije poznata i o tome se može samo nagađati. Titular crkve isto tako nije poznat, a vrijeme gradnje okvirno je smješteno u razdoblje od kraja 8. do sredine 9. Stoljeća, kada je podignuta većina dalmatinskih šesterolista.

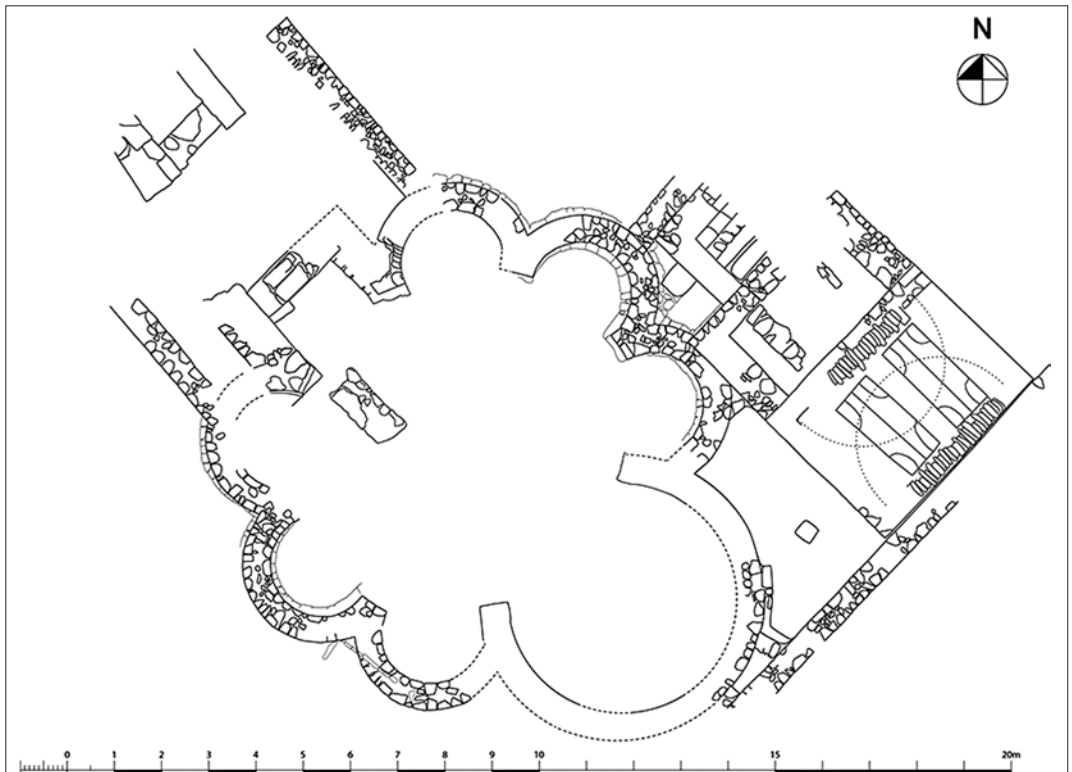
38 P. VEŽIĆ 2012: 46.

39 T. MARASOVIĆ 2009: 421.

40 M. ZEKAN 1983.

9.5. CRKVA U BRIBIRU

Bribir ili antička *Varvaria* mjesto je na istočnom rubu Ravnih kotara koje je svoj procvat doživjelo u razdoblju srednjeg vijeka jer je tada postao grad koji se prometnuo u županijsko središte.⁴¹ O Bribiru je pisao Konstantin Porfirogenet koji ga spominje kao kasnoantički kastrum i poslije toga kao središte Bribirske županije u okvirima starohrvatske države. Taj tekst najstariji je pisani dokument u kojem se Bribir spominje.⁴² Tijekom razdoblja razvijenog srednjeg vijeka, Bribir je postao još moćnije središte zahvaljujući plemićkoj obitelji Šubić koja je njime tada gospodarila. Osmerokonhalna rotunda podignuta je na zaravnjenoj uzvisini koja se naziva Bribirska glavica, a početci arheoloških istraživanja na tom području datiraju u 1959. godinu kada ih izvodi S. Gunjača. Njezini ostatci pronađeni su prilikom postavljanja novog poda 1959. godine u parohijskoj crkvi Sv. Joakima i Ane koja se nalazi na sredini Bribirske glavice. Tom prilikom pronađeni su ostatci zida triju apsida, koji su kasnije zatrpani. Istraživanje se nastavilo tek 1967. godine kada su pronađeni ostatci apsida uz vanjski sjeverni zid crkve Sv. Joakima i Ane. Dakle, rotunda je sačuvana skromno, s visinom zida od oko pola metra od poda. Arheološkim istraživanjima pronađeno je pet polukružnih apsida raspoređenih s unutrašnje i vanjske strane pravoslavne crkve Sv. Joakima i Ane. Postojale su dvije temeljne pretpostavke o tome kakav bi tlocrt mogao biti. Prvu pretpostavku da se radi o heksakonhalnoj građevini zagovara

Slika 6. Tlocrt rotunde u Bribiru (izvor: V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO 2016.)

41 N. JAKŠIĆ 2009: 11.

42 T. MARASOVIĆ 2009: 468.

Slika 7. 3D Rekonstrukcija osmerokonalne rotunde u Bribiru (izvor: V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO 2016.)

je N. Jakšić, kao i P. Vežić koji je napravio i idejni tlocrt šesterolista. Mogućnosti osmerokonalnog tlocrta bili su priklonjeni S. Sekulić-Gvozdanović, T. Marasović, V. Delonga i V. Bakulić. Potonji je napravio i idejnu rekonstrukciju osmerokonalne građevine. Naime, prema njegovom tlorisu crkva je bila promjera 14 metara što je gotovo veličina crkve Sv. Donata u Zadru.⁴³ Zbog tlocrtnog prepletanja dviju građevina, kao što je to slučaj sa Sv. Jurjem u Škabrnji, pravi tlocrt crkve dugo je bio nepoznat, no novijim istraživanjima utvrđeno je da se zaista radi o osmerokonalnoj građevini.

Novija istraživanja započela su 2014. godine pod vodstvom A. Miloševića, V. Ghice i D. Džina te je utvrđeno da je rotunda imala osam radialno postavljenih apsida uokolo središnje kružne jezgre. Istočna

apsida je bila znatno veća od ostalih i u njoj se nalazio glavni oltar. Datacija rotunde novim istraživanjima smještena je u razdoblje kasne antike, odnosno u 6. stoljeće, što je čini izuzetkom u razmatranjima o polikonhalnim crkvama u Dalmaciji. Naime, na Bribirskoj glavici pronađeni su ostatci zida grobnice tj. mauzoleja s dva pripadajuća sarkofaga koji se pouzdano datiraju u 6. stoljeće. Uz mauzolej je sagrađena rotunda koja je građena istom tehnikom zidanja kao i mauzolej. Ta činjenica sugerira da je rotunda dignuta u 6. stoljeću, a to potvrđuje i podatak da su ostatci zidova rotunde znatno uži od ostalih dalmatinskih šesterolista.⁴⁴ Takva datacija još više potvrđuje pretpostavke o kasnoantičkom utjecaju u oblikovanju šesterolista, kao i činjenicu da bribirska rotunda ne pripada tipološkoj skupini dalmatinskih šesterolista. Stoga je i sama bribirska rotunda utjecala na izgled predromaničkih šesterolista.

Istraživanjima su pronađeni i ostatci kamenog liturgijskog namještaja koji su vjerojatno pripadali ovoj crkvi. Ulomci pluteja i pilastara oltarne pregrade ukrašeni su tipičnim motivima pletera i učvorenih kružnica. Pronađena su i dva ulomka gornje grede oltarne ograde. Greda je podijeljena horizontalno u dvije zone. Gornja zona sadrži niz kuka s tri trupa, a donja zona, gdje se obično nalazi natpis, glatka je.⁴⁵ Na temelju stilske analize, ulomci liturgijskog namještaja datiraju se u razdoblje od sredine 9. do sredine 10. stoljeća. Može se zaključiti da je bribirska rotunda bila osmerokonalna građevina podignuta u 6. stoljeću te je tijekom 9. stoljeća renovirana u unutrašnjosti, odnosno postavljen je predromanički kameni liturgijski namještaj što sugeriraju nađeni ulomci. Funkcija rotunde u razdoblju kasne antike nije poznata, ali u razdoblju ranog srednjeg vijeka je korištena kao crkva, tj. svojevrsna memorija ili oratorij.⁴⁶

43 N. JAKŠIĆ 2009: 16.

44 V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO 2015: 15.

45 T. MARASOVIĆ 2009: 472.

46 V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO 2016: 39.

10. ŠESTEROLISTI U ZADRU

Posebnost Zadra u razmatranjima o šesterolisnim crkvama jest u tome što se u Zadru pojavljuje posebna varijanta.⁴⁷ Dvije zadarske heksakonhalne crkvice, Stomorica i crkva sv. Krševana na predjelu Kolovare, imaju sličan tlocrt koji nije u potpunosti šesterolisni. Naime, pet je polukružnih apsida radialno grupirano oko središnje kružne jezgre nad kojom se diže tambur s kupolom, a na mjestu šeste, ulazne apsida nalazi se pravokutni ulazni krak. Crkva Stomorica ima glatko vanjsko oplošje zida dok se za Sv. Krševana to ne može sa sigurnošću reći, s obzirom da nije sačuvana. Nažalost, obje crkve nemaju sačuvane konkretne ulomke liturgijskog namještaja koji bi upućivali na njihovo preciznije datiranje.

10.1. STOMORICA (S. MARIA DE PUSTERLA), ZADAR

Crkva malih dimenzija smještena je uz gradska vrata *Pusterla*, na jugozapadnoj strani grada. Prvi put su njezini ostatci otkriveni u zadnjoj četvrtini 19. stoljeća i tada su se razvile pretpostavke o titularu crkvice. Uvriježeno je mišljenje da je bila posvećena sv. Mariji te je prihvaćen titular *S. Maria de Pusterla*, dok je Stomorica pučki naziv koji dolazi od naziva gradskih vrata *Stomorizza* iz čega se zaključuje da su *Stomorizza* i *Pusterla* jedna te ista vrata srednjovjekovnih gradskih zidina. C. F. Bianchi smatrao je da je crkva posvećena sv. Uršuli jer se u starim izvorima spominje taj titular za crkvu koja se nalazi blizu kaštela.⁴⁸ On je pomalo nesmotreno pretpostavio taj titular i on je takvim ostao, posebice u starijoj literaturi. U razdoblju od 1956. do 1967. godine temeljito je istražena od strane I. Petricioli koji je došao do zaključka da se naziv Stomorica zapravo odnosi na crkvu.⁴⁹ Prvi put se spominje u pisanim izvorima 1289. godine, a srušena je sredinom 16. stoljeća kada su dodatno učvršćene gradske zidine u tom predjelu grada. Istraživali su je brojni autori, prvi G. Danilo koji je izradio tlocrt crkve, kao i Bianchi. Istraživanje je nastavio G. Smirich koji je izradio pretpostavljeni izvorni izgled crkve. Istraživao ju je I. Petricioli i to u nekoliko navrata. O njoj su u okviru svojih razmatranja šesterolista pisali P. Vežić, T. Marasović, M. Jurković i drugi. Crkva je tlocrta peterolista s pet konhi radialno raspoređenih oko središnje kružne jezgre nad kojom se dizao tambur s kupolom i pravokutnim ulaznim krakom umjesto šeste konhe. Na pravokutni krak poprečno se nastavlja pravokutno predvorje nad kojim se dizao zvonik. Sačuvao se zid do visine 1,5 metara od poda i to u cijelom opsegu, s tim da je zid naknadno ojačan i restauriran. Dakle, razina svoda konhi i središnje kupole nije sačuvana pa se o njihovom izgledu može samo nagađati. Realna je pretpostavka da je kupola bila skrivena u obliku kalote dok su apsida bile nadsvođene polukalotama, kao što je to u crkvi Sv. Trojice u Splitu. Pravokutni ulazni krak i predvorje vjerojatno su bili nadsvođeni bačvastim svodom. Zanimljiva je činjenica da se blizina mora manifestirala u tehnici zidanja pa je korišten morski šljunak i pijesak u malteru, što nije slučaj sa ostalim šesterolistima u Dalmaciji.⁵⁰

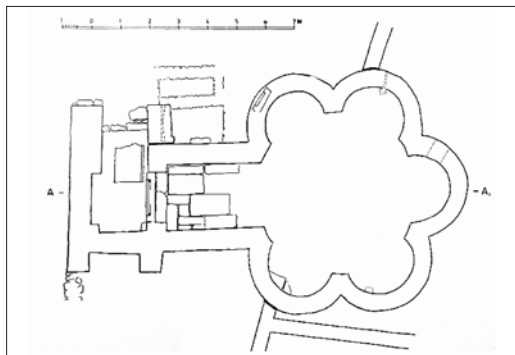
Prostor svetišta zauzimao je tri istočne apsida i bio je povišen za jednu stepenicu. Bio je odijeljen oltarnom pregradom visokog tipa od prostora za vjernike. Pronađeni su tragovi pluteja na spoju bočnih apsida, a od cijele ograde sačuvao se samo ulomak jednog pilastra koji je ukrašen motivom troprutih kružnica s jedne i troprutih traka s druge strane. Nadalje, očuvana su i dva kapitela koja su

47 I. PETRICIOLI 1990: 22.

48 I. PETRICIOLI 1968: 256.

49 T. MARASOVIĆ 2009: 331.

50 I. PETRICIOLI 1968: 267.

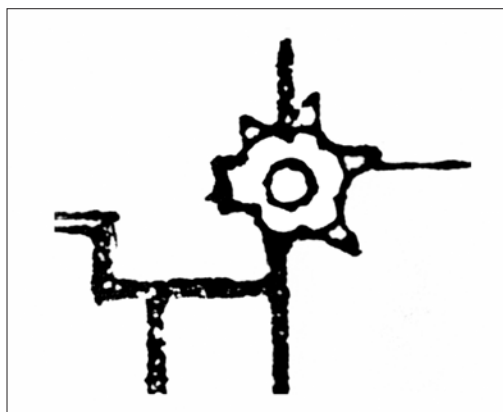
Slika 8. Tlocrt crkve Stomorica u Zadru (izvor: P. VEŽIĆ, 2012)

Slika 9. Arheološki ostatci crkve Stomorica u Zadru (izvor: <https://1.bp.blogspot.com/-FWxMa9ITXTI/WB55hKmMMLI/AAAAAAAAA60/AKKAucwgix8iT03uQPf8ECwl-fo0jlrNQCLcB/s1600/030.JPG>)

ukrašena volutama u gornjoj i listovima akantusa u donjoj zoni.⁵¹ Izgled zvonika teško je pretpostaviti, no zna se da je imao biforu u gornjem dijelu jer je impost bifore pronađen u blizini crkve. Impost pokazuje relativno naprednije stilske karakteristike u odnosu na ulomke kapitela i pilastra, pa se može pretpostaviti da je zvonik sagrađen nešto kasnije. Dakle, zvonik je nastao u drugoj fazi kada je prigrađen samoj crkvi. Zanimljivo je da su u unutrašnjosti jedne od apsida pronađeni grafitni crteži dvaju brodova. Crteži se datiraju u razdoblje malo kasnije od podizanja crkvice te je vjerojatno riječ o zavjetnim crtežima mornara koji su svoje brodove zavjetovali Sv. Mariji, dakle imala je funkciju svojevrsne memorije. Kako je većina šesterolista podignuta u 9. stoljeću, datacija crkve grubo je smještena u period od kraja 8. do sredine 9. stoljeća.

10.2. CRKVA SV. KRŠEVANA, ZADAR

Slika 10. Tlocrt crkve Sv. Krševana u Zadru (prema planu Zadra u Torinu) (izvor: P. VEŽIĆ, 2012.)

Crkva Sv. Krševana na gradskom predjelu Kolovare drugi je zadarski šesterolist. Ona je porušena i više ne postoji, a njezin izgled poznat je prema maketi Zadra iz 16. stoljeća koja se nalazi u povijesnom Pomorskom muzeju u Veneciji te prema crtežu grada iz 16. stoljeća koji se nalazi u državnom arhivu u Torinu.⁵² Za njezin pronalazak najviše je zaslužan I. Petricioli koji ju je 1958. godine identificirao na spomenutoj maketi te je od tad dio povijesne literature. U povijesnim izvorima prvi put se spominje u dokumentima koji su vezani uz opsadu Zadra 1345. godine pod nazivom *S. Grisogoni de fonte*. Na ostalim, nešto kasnijim izvorima, spominje se

⁵¹ T. MARASOVIĆ 2009: 335.

⁵² P. VEŽIĆ 2012: 44.

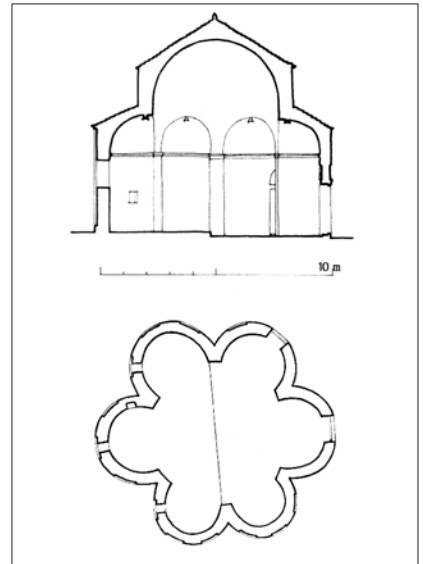
kao crkva "izvan Zadra".⁵³ Crkva je bila tlocrtno srodna Stomorici, pet polukružnih apsida bilo je radialno grupirano oko kružne jezgre nad kojom se dizao tambur s kupolom. Mjesto šeste apsida na zapadnom dijelu nastavljao se pravokutni ulazni krak, ali ne i pravokutno predvorje kao kod Stomorice. Pravokutni ulazni krak, prema idejnom izgledu tlorisa kojeg je izradio T. Marasović, bio je kraći od onog na Stomorici. No, prema maketi iz Venecije može se uočiti da je ulazni krak bio gotovo jednake dužine. Raščlamba vanjskog oplošja nije nam poznata, a tehnika gradnje ista je kao i kod ostalih dalmatinskih šesterolista. Sačuvan je samo manji dio zida te kameni ulomak s reljefnim prikazom ptice u profilu s jednim raširenim krilom, pronađen u blizini lokaliteta. Međutim, uslijed nedostatka konkretnih ulomaka kamenog liturgijskog namještaja nemoguće ju je precizno datirati. Na osnovu sličnosti s drugim primjerima, a misli se na tlocrt i tehniku gradnje, crkva se datira u razdoblje od kraja 8. do sredine 9. stoljeća. Smatra se da je crkva do 16. stoljeća bila u funkciji te da je porušena u zadnjoj četvrtini tog stoljeća.⁵⁴

11. ŠESTEROLISTI NA SPLITSKO-TROGIRSKOM PODRUČJU

Kao što je ranije spomenuto, većina dalmatinskih šesterolista grupirana je na području okolice grada Zadra, poglavito na području Ravnih kotara. Međutim, splitsko-trogirskoj subregionalnoj grupi heksakonhalnih građevina pripadaju tri crkve: crkva Sv. Trojice na Poljudu u Splitu, crkva Sv. Marije u Trogiru i crkva Sv. Mihovila u Brnazama kraj Sinja.⁵⁵

11.1. CRKVA SV. TROJICE NA POLJUDU, SPLIT

Najbolje sačuvan dalmatinski šesterolist nalazi se u poljima predgrađa, prostoru koji se po titularu crkve naziva Sutrojica, a dio je gradskog predjela Poljud. Sačuvana je, uz manje restauracije, u svojem izvornom obliku pa je stoga relevantna za komparaciju s ostalim primjerima. Crkva se prvi puta spominje u popisu zemalja ženskog benediktinskog samostana iz druge polovine 11. stoljeća, a T. G. Jackson prvi je objavio njezin opis i izradio tlocrt 1887. godine.⁵⁶ Podignuta je na ostatcima nekakve antičke građevine, a njezina funkcija je prema nekim autorima povezana s funerarnim običajima što se zaključuje iz korištenja dvojna vrata – vrata živih i vrata mrtvih. Središtem dominira kružna jezgra nad kojom se diže tambur s kupolom i oko koje je radialno raspoređeno šest polukružnih konhi. Prema tlocrtnoj slici vidljivo je da kružna jezgra građevine nije u potpunosti pravilna kružnica te da apsida nisu u potpunosti jednakih dimenzija. Sv. Trojica u Splitu jedini je šesterolist s

Slika 11. Presjek i tlocrt crkve Sv. Trojice u Splitu (izvor: P. VEŽIĆ 2012.)

53 T. MARASOVIĆ 2009: 365.

54 I. PETRICIOLI 1995: 239.

55 V. DELONGA 1990: 78.

56 T. JERKO, M. MARASOVIĆ 1971: 9.

Slika 12. Crkva Sv. Trojice u Splitu (izvor: <http://static.panoramio.com/photos/large/9678669.jpg>)

djelomično sačuvanim sustavom svodova – polukulatama nad apsidama, dok je kružni tambur s kupolom naknadno rekonstruiran 1971. godine. Vanjsko oplošje crkve također je u potpunosti sačuvano. Na oplošju četiri apside vidljiv je sustav arhitektonske dekoracije s lezenama odnosno polukružnim arkadama koje teku okomito duž zida apside – od vrha do dna. Između lezena su pak smješteni izduženi i uski prozorski otvori. Dvije apside na zapadnoj strani sadrže svaka po jedna jednostavna pravokutna vrata. Zapadna apside s vratima nema nikakvu vrstu vanjske raščlambe zida, dok jugozapadna apside s vratima u većem dijelu svog oplošja nema dekoracije izuzev jedne polukružne arkade koja se nalazi s desne strane vrata. Kružni tambur kupole je nizak, a njegovo vanjsko oplošje je glatko i nema nikakvu dekoraciju.⁵⁷ U unutrašnjosti, razinu svoda od razine perimetralnoga zida odvaja istaknuti jednostavno profiliran kontinuirani vijenac. Apside su nadsvođene polukupolama, a izvana su pokrivena čunjastim krovom.

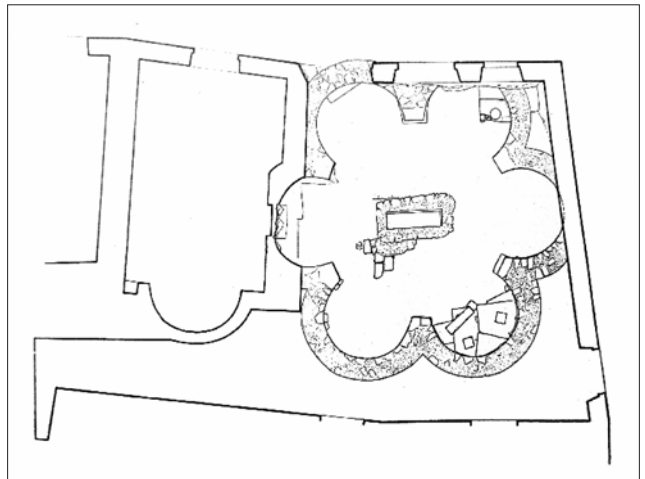
Kao i na ostalim šesterolistima, crkva je u središtu imala oltarnu pregradu visokog tipa koja se upirala o pilone bočnih apside u unutrašnjosti te na taj način dijelila troapsidalni prostor svetišta od prostora za vjernike. Sačuvano je i pronađeno nekoliko ulomaka spomenute oltarne pregrade odnosno ulomaka polukružnih zabata pa se pretpostavlja da je ova crkva imala tri lučna prolaza ka

57 P. VEŽIĆ 2012: 48.

svetištu.⁵⁸ Prvi ulomak podijeljen je u dvije zone tako da gornja u središtu sadrži križ koji je flankiran nizom kuka s jednim trupom i spiralnim glavama dok donja zona sadrži natpis uklesan u rustičnoj kapitali (*EXIENTIB(us pax) + INTRANTIBUS PA(x)*). Drugi ulomak polukružnog luka podijeljen je u tri zone tako da gornjom zonom teče niz kuka s dva trupa, središnjom zonom dominira natpis (*MICHAELI ARC (hangelo)*) u rustičnoj kapitali, a donja zona je prazna i skošena. Prema natpisu u kojem se spominje arkandeo, objektivan titular crkve bio bi crkva Sv. Mihovila te se ta mogućnost ne smije isključiti. Na osnovu stilske analize kamenog namještaja, datacija crkve smješta se u razdoblje od kraja 8. do sredine 9. stoljeća. Konzervatorski zahvati na crkvi prvi put su izvršeni 1924. godine prilikom čega joj je učvršćeno ziđe i obnovljena jedna od apsida koja je bila gotovo u cijelosti porušena. Drugi konzervatorski zahvat dogodio se 1948. godine kada su pronađeni ostatci antičke građevine na kojoj je podignuta crkva, a valjkasti tambur s kupolom obnovljen je 1971. godine.⁵⁹

11.2. CRKVA SV. MARIJE, TROGIR

Jedini šesterolist podignut u centru grada jest crkva Sv. Marije u Trogiru koja je porušena sredinom 19. stoljeća, točnije 1833. godine. Nalazila se na južnoj strani glavnog trogirskog trga, a poznata je pod nazivima Sv. Marija od Poljane, Sv. Marija od Plokate, Sv. Marija na trgu i Sv. Marija Rotonda. Detaljno ju je istraživao T. Marasović u razdoblju od 1957. do 1959. godine kada je sondažnim istraživanjem i otkopavanjem otkriven njezin oblik. Prvi put se spominje u povijesnim izvorima 1263. godine i više puta nakon toga. Njezin izgled poznat nam je i preko crteža iz 1757. godine kojeg je izradio Ch. L. Clerisseau.⁶⁰ Prema spomenutom crtežu, crkva je imala vanjsko oplošje apsida raščlanjeno lezenama između kojih su slijepe polukružne arkade. Za razliku od crkve Sv. Trojice u Splitu, i njezin tambur imao je identičnu raščlambu oplošja s lezenama i slijepim arkadama. Zanimljivo je da je njezin valjkasti tambur bio znatno viši u odnosu na tambur crkve Sv. Trojice u Splitu, ali su oba prekrivena čunjastim krovom. Vanjski plašt tambura i apsida bio je dekoriran romaničkim konzolama koje su tekle ispod razine krovnog vijenca tambura i apsida. Sačuvan je i glavni ulaz u crkvu na zapadnoj strani s vratima koja pokazuju ranoromaničke stilske karakteristike. Zbog spomenutih romaničkih elemenata na građevini, može se pretpostaviti da je crkva bila pregrađivana u tom razdoblju, odnosno postoji i druga faza gradnje. Jedini ostatci svoda nalaze se u zapadnoj apsidi te on počinje nad vijencem.⁶¹ Istraživanjima je

Slika 13. Tlocrt crkve Sv. Marije u Trogiru (izvor: T. MARKASOVIĆ 1963.)

58 T. JERKO, M. MARASOVIĆ 1971: 10.

59 T. MARASOVIĆ 1984: 145.

60 P. VEŽIĆ 2012: 48.

61 T. MARASOVIĆ 1963: 93.

Slika 14. Crtež Ch. Clerisseaua iz 1757. godine (izvor: P. VEŽIĆ 2012.)

dijelila istočni dio svetišta od zapadnog dijela za vjernike. Najvrjedniji je zabat koji se danas čuva u lapidariju Muzeja grada Trogira. Pronađen je u pločniku crkve Sv. Sebastijana u Trogiru i prema stilskim odlikama pripisuje se *Trogirskoj klesarskoj radionici*. Zabat u mnogočemu nalikuje središnjem zabatu oltarne ograde crkve Sv. Marte u Bijaćima koji je djelo spomenute klesarske radionice. Prisutna je trodijelna podjela rubnog dijela kao i središnji prikaz križa koji je flankiran stiliziranim pticama. Međutim, prisutne su i stanovite razlike zbog kojih je pripisivanje zabata iz crkve Sv. Marije *Trogirskoj klesarskoj radionici* dovedeno u sumnju. Osim određenih manjih razlika koje se prije svega očituju u kvaliteti klesanja dekorativnih elemenata, donji dio zabata iz crkve Sv. Marte u Bijaćima sadrži troprutu pletenicu dok zabat iz crkve Sv. Marije u Trogiru u toj zoni sadrži natpis u kojem se spominje Sv. Marija.⁶² No, kada se zabat iz crkve Sv. Marije usporedi s ostalim ulomcima kamene plastike koje su pripisane spomenutoj radionici može se zaključiti da on pripada opusu te radionice. Pripisivanje ovog zabata *Trogirskoj klesarskoj radionici* smješta problematičnu dataciju crkve u prvu četvrtinu 9. stoljeća kada ta radionica djeluje. Nadalje, povezivanje zabata s crkvom dovodi do zaključka da nisu sve heksakonalne crkve u Dalmaciji imale oltarnu pregradu s polukružnim zabatima, već je korišten i trokutasti zabat koji u donjem dijelu ima polukružni luk.

11.3. CRKVA SV. MIHOVILA U BRNAZAMA KRAJ SINJA

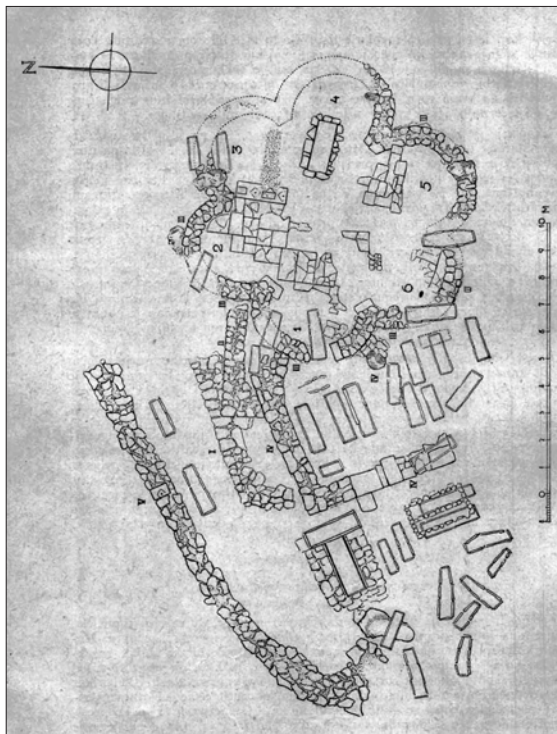
Godine 1947. crkvu je otkrio S. Gunjača te je o njoj napisao i objavio detaljne rezultate istraživanja.⁶³ Podignuta je na predjelu koji se naziva *Mijoljači* pa se pretpostavlja izvorni titular crkve – Sv. Mihovil što potvrđuje i natpis oltarne pregrade u kojem se on spominje. Gunjača je otkrio crkvu šesterolisnog tlocrta sa zidovima sačuvanim samo u donjoj razini, tj. razini temelja. Međutim, i navedeni ostatci uništeni su eksploatacijom šljunka sredinom 20. stoljeća pa ostatci crkve više ne postoje. Pripadala je tipu šesterolista sa šest radialno grupiranih apsida oko kružne jezgre nad kojom se dizao tambur s kupolom. Kružna jezgra nije bila u potpunosti pravilna kružnica.

⁶² I. JOSIPOVIĆ 2011: 101.

⁶³ S. GUNJAČA 1955: 87.

Podignuta je na mjestu nedefinirane ranokršćanske memorije, a uz crkvu se nalazila i dogradnja koja je s njom činila jedinstven objekt. Na prostoru crkve pronađeno je srednjovjekovno groblje, točnije 109 grobova, a smatra se da je groblje nastalo većinski u 13. stoljeću kada je crkva srušena do temelja.⁶⁴

Ulomci oltarne ograde pronađeni su kako u samoj crkvi tako i u dvorištima okolnih kuća. Sačuvan je cijeli pilastar ukrašen motivom troprute pletenice, zatim nekoliko ulomaka pluteja sa sličnom motivikom, ali i ulomci arhitravas polukružnim lukovima. Dakle, pregrada je imala tri prolaza ka svetištu nadvišena polukružnim zabatima. Zabati imaju trodjelnu podjelu tako da gornja zona sadrži niz kuka, središnja sadrži natpis, a donja motiv pletenice.⁶⁵ Natpis je zapravo donatorski, a u njemu se spominje sv. Mihovil kome je crkva i posvećena. Analizom stila kamenih ulomaka može se zaključiti da ih je izradila tzv. *Trogirska klesarska radionica* koja je kamenim namještajem opremila i crkvu Sv. Marije u Trogiru. Sačuvani pilastar u potpunosti je srodan ostalim sačuvanim pilastrima koji su pripisani ovoj radionici, a to su Kljaci, Bijaći, Otres, Morinje i Trogir.⁶⁶ Zbog tih razloga, crkvu valja datirati u prvu četvrtinu 9. stoljeća.

15. Tlocrt arheoloških ostataka u Brnazama kraj Sinja (izvor: S. GUNJAČA 1955)

12. ZAKLJUČAK

Heksakonhalne crkve u Dalmaciji zasigurno su najvažniji tip centralnih građevina predromaničkog razdoblja. Većina se nalazi na području Donje Dalmacije – u zaleđu Zadra, a pojedinačni primjeri nalaze se u Splitu te u Trogiru. Dvije su podignute u samom gradu Zadru pa one pokazuju specifičnu, lokalnu varijantu šesterolista s ulaznim pravokutnim krakom umjesto šeste polukružne apside. Sličnosti među analiziranim crkvama su evidentne, no postoje i razlike koje valja sumirati. Tako su crkva Sv. Mihovila u Pridragi, crkva nepoznatog titulara u Kašiću, Stomorica u Zadru, Sv. Marija u Trogiru i Sv. Mihovil u Brnazama imale neku vrstu nartekse ili predvorja prigradenog uz samu crkvu, dok ostali primjeri nisu. Isto tako, razlike se očituju i u raščlambi vanjskog oplošja s lezenama pa tako Sv. Mihovil u Pridragi, crkva u Kašiću, Sv. Trojica u Splitu i Sv. Marija u Trogiru imaju lezene dok

64 S. GUNJAČA 1955: 132.

65 T. MARASOVIĆ 2011: 79.

66 I. JOSIPOVIĆ 2011: 99.

ostale imaju glatku površinu. Međutim, unatoč navedenim razlikama šesterolisti pokazuju puno više srodnih elemenata koji ih čine originalnim tipom ranosrednjovjekovne arhitekture. Srodne tlocrtne karakteristike, rustična tehnika gradnje, vanjska raščlamba zida, artikulacija unutrašnjeg prostora oltarnom pregradom i dimenzije, najvažniji su faktori koje ove građevine čine tipološkom skupinom.

U šesterolisnim crkvama nisu se održavale standardne liturgijsko-euharistijske prakse, dakle njihova funkcija nije bila kao kod kongregacijskih crkvi. Ispravno je pretpostaviti da su podizane kao privatne narudžbe, oratoriji, svojevrsne memorije i mauzoleji zbog čega su vjerojatno građene na vangradskim područjima. Funerarna funkcija očita je na Sv. Mariji u Trogiru koja je bila mauzolej nekog gradskog dostojanstvenika. Podignuta je u samom centru grada, a u njoj i uokolo nje pronađeni su kameni sarkofazi koji potvrđuju spomenutu funkciju crkve. Ostali šesterolisti podizani na ageru vjerojatno su bili svojevrsne privatne memorije i tome slično. Njihove skromne dimenzije i centralni plan zapravo potvrđuju takve teze jer je naručitelj preko njih imao intimniji i bliži doživljaj vjere.

Iako su neki autori predlagali dataciju u 8-11. stoljeće, danas smo u mogućnosti usvojiti precizniji kronološki okvir. Ranosrednjovjekovne crkve u Hrvatskoj bile su ispunjene kamenim liturgijskim namještajem, a isto vrijedi i za šesteroliste. Sačuvani su ulomci oltarnih pregrada u Sv. Mihovilu u Pridragi, crkvi u Kašiću, Stomorici u Zadru, Sv. Trojici u Splitu, Brnazama te Sv. Mariji u Trogiru. Svi ti ulomci pokazuju stilske karakteristike koje ih smještaju okvirno u 9. stoljeće.⁶⁷ Pregrade su bile visokog tipa s ukrašenim pilastrima, plutejima, stupićima s kapitelima, gredama i polukružnim zabatima koje su u većini slučajeva imale tri prolaza ka svetištu. Njih su izrađivale tzv. klesarske radionice koje su opremale crkve liturgijskim namještajem. Tako su *klesarskoj radionici iz doba kneza Trpimira* pripisani ulomci iz Pridrage i Kašića što same crkve datira u sredinu 9. stoljeća. Ulomke iz crkve Sv. Mihovila u Brnazama i Sv. Marije u Trogiru izradila je *Trogirska klesarska radionica* pa se crkve datiraju u prvu četvrtinu 9 stoljeća.⁶⁸ Ostale još nisu toliko precizno datirane, ali ispravno je i za njih pretpostaviti da su nastale od kraja 8. do sredine 9. stoljeća.

Što se tiče stilskih odlika ovih građevina može se zaključiti da šesterolisti preuzimaju arhitektonski predromanički jezik koji je srodan rotondi Sv. Trojstva u Zadru. Srodne oblikovne karakteristike, poglavito uočene u raščlambi vanjskog oplošja lezenama s plitkim lučnim arkadama, korištenju troapsidalnog svetišta, kao i kružne jezgre sugeriraju da je ova monumentalna građevina bila uzorom nastanku oblika šesterolista. Poglavito se to odnosi na predromanički jezik arhitekture pa je i sama usporedba jedinog u cijelosti sačuvanog šesterolista – crkve Sv. Trojice u Splitu sa zadarskom rotandom Sv. Trojstva u tom pogledu indikativna. Na konkretan oblik šesterolista utjecala je i krstionica zadarske katedrale iz 5. stoljeća koja svojim dimenzijama i oblikom unutrašnjosti ima istu koncepciju. To su ujedno jedine sličnost jer u drugim elementima kao što su svođenje, funkcija i raščlamba vanjskog oplošja nema podudaranja. Bribirska rotunda, koja je novim istraživanjima datirana u 6. stoljeće, također je utjecala na šesterolisni tip. Iako je riječ o osmerokonhalnoj građevini čija je istočna apsida bila znatno veća od ostalih, promatrajući njezin tlocrt primjećuje se srodnost. Bribirski osmerolist zasigurno je u jednom trenutku poslužio predromaničkom graditelju kao uzor i to je jedno od vrjednijih saznanja spomenutih istraživanja u Bribiru.

67 I. JOSIPOVIĆ 2011: 104.

68 I. JOSIPOVIĆ 2011: 104.

LITERATURA

- V. DELONGA, 1988 – Vedrana Delonga, Starohrvatska crkva na „Mastirinama“ u Kašiću kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 18, Split, 1988, 39-89.
- V. DELONGA, N. JAKŠIĆ, M. JURKOVIĆ, 2001 – Vedrana Delonga, Nikola Jakšić, Miljenko Jurković, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog razdoblja u Hrvatskoj*, Split, 2001.
- V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO, 2015 – Victor Ghica, Ante Milošević, Danijel Džino, Arheološki projekt Varvaria/Breberium/Bribir u 2014. godini, *Starohrvatska prosvjeta*, 3(42), 2015, 8-44.
- V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, D. DŽINO, 2016 – Victor Ghica, Ante Milošević, Danijel Džino, Arheološki projekt Varvaria/Breberium/Bribir u 2015. godini, *Starohrvatska prosvjeta*, 3(43), 2016, 9-47.
- S. GUNJAČA, 1955 – Stjepan Gunjača, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 4/1955., Zagreb, 1955, 85-134.
- N. JAKŠIĆ, 1988 – Nikola Jakšić, Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama Sv. Jurja i Sv. Luke – problem ubikacije i identifikacije, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 17/1988., Split, 1988, 111-130.
- N. JAKŠIĆ, 2000 – Nikola Jakšić, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split, 2000.
- N. JAKŠIĆ, 2009 – Nikola Jakšić, Varvarina praeromanica, *Studia Varvarina*, vol. 1, (ur.) Bruna Kuntić Makvić, Zagreb – Motovun, 2009, 11-41.
- M. JARAK, 1998 – Mirja Jarak, O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba, *Opuscul archaeologica*, 22, Zagreb, 1998, 119-128.
- T. JERKO, M. MARASOVIĆ, 1971 – Tomislav Jerko, Mirjana Marasović, *Crkva Sv. Trojice u Splitu*, Split, 1971.
- I. JOSIPOVIĆ, 2011 – Ivan Josipović, Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici, *Ars Adriatica*, 1, Zadar, 2011, 97-108.
- M. JURKOVIĆ, 1997 – Miljenko Jurković, Predromanički šesterolisti Dalmacije – problemi funkcije, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35 (Petriciolijev zbornik), Split, 1997, 225-240.
- T. MARASOVIĆ, 1963 – Tomislav Marasović, Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marije u Trogiru, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 8-9/1963., Zagreb, 1963, 83-100.
- T. MARASOVIĆ, 1984 – Tomislav Marasović, Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 14/1984., Split, 1984, 135-158.
- T. MARASOVIĆ, 1994 – Tomislav Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split, 1994.
- T. MARASOVIĆ, 2009 – Tomislav Marasović, *Dalmatiapraeromanica II: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji – 2. Korpus arhitekture: Kvarner i Sjeverna Dalmacija*, Split, 2009.
- T. MARASOVIĆ, 2011 – Tomislav Marasović, *Dalmatiapraeromanica III: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji – 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*, Split, 2011.
- A. MIŠKOVIĆ, 2015 – Ana Mišković, U potrazi sa vezama između Soluna i Zadra u kasnoj antici, *Opuscula Archaeologica*, 37, Zagreb, 2015, 249-265.
- I. PETRICIOLI, 1968 – Ivo Petricioli, Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla) u Zadru, *Diadora*, 4, Zadar, 1968, 247-269.
- I. PETRICIOLI, 1990 – Ivo Petricioli, *Od Donata do Radovana*, Split, 1990.
- I. PETRICIOLI, 1995 – Ivo Petricioli, Crkva Sv. Krševana i Sv. Marka „ad Fontem“ kod Zadra, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 37, Zadar, 1995, 237-248.
- Ž. RAPANIĆ, 1987 – Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987.
- P. VEŽIĆ, 1991 – Pavuša Vežić, Krstionica u Zadru, *Perristil*, 34, Zagreb, 1991, 13-23.
- P. VEŽIĆ, 2011 – Pavuša Vežić, Dalmatinski trikonhosi, *Ars Adriatica*, 1, Zadar, 2011, 27-66.
- P. VEŽIĆ, 2012 – Pavuša Vežić, Dalmatinski šesterolisti – sličnosti i razlike, *Ars Adriatica*, 2, Zadar, 2012, 41-74.
- M. ZEKAN, 1983 – Mate Zekan, Predromanička sakralna arhitektura i skulptura benkovačkog kraja, (neobjavljen referat podnesen na znanstvenome skupu „Benkovački kraj kroz vjekove“), Benkovac, 1983.